

Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról az 1580-as években. Erőfeszítések a protestáns vallásgyakorlat korlátozására (1579–1581)

Az 1571-ben hatalomra kerülő katolikus Báthory István egy percre sem hagyott kétséget afelől, hogy a vallás olyan szabad gyakorlatának, amelyet az erdélyi protestáns felekezetek élveztek János Zsigmond idején, véget fog vetni. Ezt bizonyítja a még az év tavaszán kiadott fejedelmi ediktum, amely az ország nyugalmat ürügyül felhozva megtiltotta minden olyan mű kiadását, amely ezt a nyugalmat megzavarhatja.² Bár név szerint nem említ felekezetet, mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy itt elsősorban azokra az antitrinitárius szellemű művekre, illetve szerzőikre gondol, akik a 16. századi magyarországi protestáns teológia nemzetközi rangú képviselői voltak. Dávid Ferenc és követőinek radikális nézetei elismerést, de jobbára inkább felháborodást váltottak ki itthon és külföldön egyaránt.

A Báthoryak, István fejedelem, illetve bátyja és jobb keze, Kristóf nem voltak irigylésre méltó helyzetben. Végső céljuk a katolikus restauráció volt, ehhez azonban nem rendelkeztek elégséges eszközökkel. Ennek beszédes jele volt, hogy István kénytelen volt udvarában egy kálvinista papot megtűrni, és azt sem koc-

¹ Kruppa Tamás (1967, Hódmezővásárhely) egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar). Kutatási terület: 16–17. századi magyarországi és erdélyi eszmetörténet, politikatörténet, magyar–olasz kapcsolatok.

Legfontosabb publikációk: *Jezsuita Okmánytár. I/1–2*, sajtó alá rend., Balázs Mihály – Kruppa Tamás – Lázár István Dávid – Lukács László, Szeged, 1995 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.); *Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában. Kiadatlan iratok (1584–1599)*, sajtó alá rend. Kruppa Tamás (Adattár 37.) Szeged, 2004.; Bethlen Farkas: *Erdély története*. II–V. köt. jegyz. Kruppa Tamás, Budapest, 2002–2010.; *Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban*. Okmánytár II. (1595–1613), (Collectanea Hungariae Vaticana V), kiad. Kruppa Tamás, Budapest–Roma–Szeged, 2009.; *Kult svatých a dynastická propaganda na dvoře Báthoryů v 16. století*. In: *Theatrum historiae* 5, Pardubice 2009, 27–37; *Fiktion und Wirklichkeit. Der Feldzug in die Walachei (1595) und die fürstliche Propaganda*. In: *Ungarn Jahrbuch* 30 (2009–2010), Regensburg, 2010, 43–55.

² Nagy László (bev., szerk.): *Báthory István emlékezete*. Budapest, 1994, 102.

káztathatta meg, hogy rehabilitálja a katolikus felekezetet, és bevett vallásként megadja neki mindazokat a jogokat, amelyeket a többi protestáns felekezet élvezett. Erőszakkal tehát nem érhetett el semmit, ezért a klasszikus módszert választotta; egyrészt megpróbálta megosztani a felekezeteket, másrészt a fennálló viszonyok kihasználásával adminisztratív-hatalmi eszközökkel lépett fel saját felekezete érdekében.

Ami az előbbit illeti, a legismertebb lépése Dávid Ferenc pere és bebörtönzése volt, amelyhez nemcsak az antitrinitáriusokat szívből gyűlölő lutheránusok és kálvinisták asszisztáltak, hanem az antitrinitarizmus mérsékelt szárnya is. Az így kialakult játéktér elsősorban a lutheránusoknak és a kálvinistáknak kedvezett, de paradox módon elősegítette az antitrinitarizmus szervezett egyházzá válását is.

A másik módszer két tényezőt használt ki. Az egyik a Báthory-birtokok nagyságában rejlett. A család mindkét ága, az ecsedi és a somlyói is, hatalmas területeket birtokolt, ahol a *ius patronatus* értelmében joga volt a saját felekezetének megfelelő papot tartani, amelyet a Werbőczy-féle Tripartitum, az ország alkotmánya írásban is magában foglalt. A földesuraknak ez a joga Magyarországon még a törvényeknél is erősebb volt, ami megmagyarázza, hogy János Zsigmond sem tett komoly kísérletet arra, felelősségre vonja a Báthory család bármely tagját azért, mert katolikus papokat tartott birtokain, jóllehet 1566-ban az országgyűlés kitiltotta a katolikus papokat az országból.

Döntő tényező volt az is, hogy ezek a latifundiumok az országhatárokon voltak; fenn állt tehát annak a veszélye, hogy egy túlságosan radikális fellépéssel a katolikus Báthoryakat, akiknek familiárisok tömege engedelmeskedett, a Habsburgok karjaiba lökik. Ezzel az egész erdélyi állam destabilizálódott volna. János Zsigmond ezt nem merete megkockáztatni, és ez volt a legfőbb oka annak is, hogy a protestáns Erdély éppen egy katolikus nagyurat választott fejedelmének. Mivel a fejedelem egyik legfontosabb feladata a határok védelme volt, amelyet István magánemberként is már évtizedek óta gyakorolt, a rendek kevésbé törődtek azal, hogy ennek érdekében mit tesz a „periférián”.

Az 1571-es ediktum mellett az új valláspolitikai a Báthory birtokok szomszédságában fekvő Nagyváradon próbálkozott meg a katolikus pozíciók megerősítésével. Báthory Kristóf váradi főkapitányként, amelyet 1571-ben vett át öccsétől, több adománylevelet is kiállított a váradi katolikus iskola és a Szent Egyed templom javára. Az akkori váradi kapitány tehát, nem feltűnően és erőszakosan, de folyamatosan és kitartóan igyekezett erősíteni felekezete pozícióit. Nincs nyoma annak, hogy ténykedése ellen felléptek volna a váradi kálvinisták; tartózkodásuk nyilván annak a hallgatóságos paktumnak tudható be, amelyet megkötöt-

tek az új kurzussal.³ A város kitüntetett helyet foglalt el nemcsak a Báthoryak valláspolitikájában, hanem mecenatúrájában is. A három országrész találkozásánál feküdt, Erdély kapuja volt, a Szent László kultusz központja, a Kárpát-medence egyik legjelentősebb búcsújáró helye. Stratégiai szempontból rendkívül fontos volt, a vallásos propaganda számára pedig szimbolikus jelentőséggel bírt.

Ezt világosan látta már János Zsigmond is. 1569-ban itt tartották a kálvinisták és az antitrinitáriusok között nagy visszhangot kiváltó hitvitát a fejedelem jelenlétében.⁴ A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a partiumi város tudatos kiválasztása a szentháromság-tagadók megerősödött pozícióját, a fejedelmi hatalom támogatását jelezte, amelyet a partiumi terjeszkedésre akartak felhasználni. Azt már kevésbé hangsúlyozza, hogy a hely megválasztásával, de magával a disputa lefolytatásával a fejedelem a Báthoryaknak és Várad kb. 2000 katolikusának is üzent. Báthory István a hitvitát megelőző évben, 1567-ben tért vissza többéves bécsi házi fogságából, ami azért következett be, mert János Zsigmond követeként letartóztatták. A fogság és katolikus volta ugyanakkor bizalmatlanságot is ébreszthetett iránta. Ennek ellenére, bár a kegyenc és a kiszemelt utód Bekes Gáspár volt, rangjánál és pozíciójánál fogva a váradi főkapitányságot megtarthatta. A gyanúra minden oka megvolt a fejedelemnek, a főkapitány ugyanis a fejedelemség partiumi területének nagy részét katonailag ellenőrizte, de hatásköre kiterjedt a polgári kormányzatra is, és mint ilyen kérdéses volt, hogyan fog viszonyulni az antitrinitáriusokhoz, belenyúl-e a kálvinisták és a szentháromság-tagadók feszültséggel terhelt viszonyába az előbbieik javára. Ami tehát János Zsigmond idejében a fejedelmi hatalmat korlátozó tényező volt, utódja számára nagy lehetőségként jelentkezett. Ugyanakkor a fejedelmi valláspolitikának, akár milyen felekezetű volt is az uralkodó, messzemenően figyelembe kellett vennie azt a kényes külpolitikai egyensúlyt, amely a két nagy birodalom között fennállt.

Ezzel függ össze a másik, a szakirodalom által eddig kevés figyelemre méltított szempont. Ezt a legjobban Giorgio Biandrata személyén keresztül világíthatjuk meg, aki köztudomásúan elvülhetetlen szerepet játszott az antitrinitarizmus erdélyi megalapításában és a Dávid perben. Történetírásunk kevés figyelemre méltatja az ő ellentmondásos szerepének a magyarázatát, források hiányában ez persze nem könnyű, és pusztán egy esetben, a Dávid-per kapcsán hangsúlyozza a hatalom és az antitrinitárius felekezet mérsékelt szárnya közti hallgatólagos

³ Kruppa Tamás: *Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában*. Századok, 2005/4, 948–949.

⁴ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*. Budapest, 1998, Balassi Kiadó, 11–23., 33–45. (Humanizmus és reformáció 25)

paktumot. Pedig annak, hogy Biandrata 1588-ban bekövetkező haláláig a gyulafehérvári udvar tekintélyes és befolyásos tagja maradt, ahogy elfogultságtól nem mentes jezsuita forrásaink állítják,⁵ aligha volt egyetlen oka a radikálisokkal való leszámolás miatti cinkosság. Közös, felekezeteken átnyúló eszmei alapot, azaz vallásos toleranciát sem feltételezhetünk, hanem elsősorban az erdélyi állam közös és felekezeteken átívelő biztonságpolitikai szempontjait hangsúlyoznám. Ez közös alapként elfogadható volt katolikus és protestáns számára egyaránt, ezért János Zsigmond és Báthory István valláspolitikája, még ha a hangsúlyokat vallási meggyőződésükből fakadóan máshová is helyezték, ennek a biztonságpolitikának a vetülete volt. Ez még akkor is igaz, ha végső soron mindketten megsértették ezt az alapelvet, amikor a fennálló felekezeti viszonyok közt szélsőségesnek számító alternatívát próbáltak erőltetni, vagy János Zsigmond esetében legalábbis nem akadályozták terjesztését.

Az erdélyi állam ugyanis egyszerűen nem engedhette meg a felekezetek szintjén sem a súlypontok túlságos eltolódását, vagyis az antitrinitarizmus Dávid által képviselt radikális, nonadorantista irányzatának a győzelmét. Ne feledjük, hogy ekkor az antitrinitarizmus a legerősebb felekezet, a középkori erdélyi vajdaság területén a kálvinisták még gyengék, a katolikusok még ennél is kisebb erőt képviselnek, egyedül a szász *universitas* kompakt etnikai és vallási tömbje képez jelentős erőt. De ez is csak a szász népességen belül, mivel a lutheranizmus sem a magyar sem a román népesség számára nem jelent vonzó alternatívát. A partiumi részeken pedig, amint az újabb kutatás bebizonyította, éppen a szentháromság-tagadó irányzat volt felfutóban, sok helyen defenzívába kényszerítve az ezeken a területeken, az erdélyihez képest jóval erősebb kálvinistákat.⁶ Ha a Dávid-féle radikális irányzat felülkerekedik az antitrinitarizmuson belül, akkor fennállt annak az elvi lehetősége, hogy a nonadorantisták meghatározó pozícióba kerülnek. És bár sem annak, hogy államvallássá legyenek, és sem annak, hogy feloldódjanak a muszlim vallásban nem volt esélye, mégis a politika nyelvén egy radikális antitrinitárius alternatíva azokat a félelmeket nagyította fel, hogy a fejedelemiség beolvad az oszmán birodalomba, vagy ha nem, a román vajdaságok sorsára jut.

Hogy ezek a félelmek nem voltak teljesen légből kapottak, és hogy – hangsúlyozom – elvi szinten fennállt ennek a fordulatnak a veszélye, egy muszlim hitre áttért erdélyi trónkövetelő, Márkházy Pál példája mutatja. A Porta mindig is

⁵ Ladislaus Lukács S. J. (ed.) *Monumenta Antiquae Hungariae* II., Romae, 1976, 15, 81, 117, 221, 761, 1011.

⁶ Balázs: *i. m.* 33–45, 75–93.

tartott trónkövetelőket a fejedelmek zsarolására, Márkházy tehát ebből a szempontból nem lógott ki a sorból. Abból a szempontból azonban már igen, hogy Báthory Kristóf 1581-ben bekövetkező halála után nem sokkal ahdnámét, szultáni szerződéslevelet kapott az erdélyi „szandzsákra.” Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a fejedelemségnek muszlim vallású fejedelme lett volna. Ismereteink szerint a fejedelemség kb. 150 éves önálló élete során rajta kívül egyetlen nem keresztény személy sem kapott hasonló szerződéslevelet. Márkházynek ráadásul egy nagyhatalmú és az erdélyieket különösen gyűlölő támogatója volt Szinán pasa személyében, aki többször is egyértelművé tette a különböző nemzetek, köztük természetesen az erdélyiek portai megbízottai előtt, hogy szerinte az erdélyi probléma megoldása a fejedelemség bekebelezése lenne a birodalomba egy pasaság formájában, vagy ha nem, az erdélyiek által fizetett adó radikális megemelése, és ezáltal egy szorosabb ellenőrzés megvalósítása.⁷

Nem nehéz továbbgondolni és összefüggésbe hozni a vallás és a politika dolgát; minél távolabb kerül a fejedelemség a keresztény államok közösségétől a gyakorlatban is, hisz már az antitrinitarizmus pusztá megléte és szabad gyakorlata kiváltotta a törökösség vádját nyugaton, Márkházynek annál nagyobb esélye lett volna, hogy egy olyan ország ura legyen, amelyet már csak nagyon kevés választ el az iszlámtól. Újra hangsúlyozni kell, hogy mindez elvi lehetőség volt, és nincs források szintjén megragadható bizonyítéka annak, hogy a lehetőség ilyen egyértelműen megfogalmazódott volna. Erre azonban nincs is szükség, a fejedelemség megszűnése és beolvasztása az oszmán birodalomba az erdélyiekben valós félelemként élt, és újra és újra felvetődött a Portán is. Ez a félelem és bizonytalanság tehát az erdélyi bel- és külpolitikát a gyakorlatban is formáló faktor volt, Dávidék teológiai útkeresése pedig kétségtelenül beleillett azokba az erőfeszítésekbe, amelyek távlati célként az iszlám, a kereszténység és a zsidó vallás közötti különbségeket egy dogmáktól megtisztított közös egyistenhit érdekében kívánta megszüntetni.

Báthory István idejében felmérte a problémát, Márkházy éppen az általa többször megfogalmazott kiadatási kérelem végrehajtásának elkerülése érdekében vált renegáttá. Azután azonban a Portán folyton az erdélyi trón megszerzése érdekében intrikált, és patrónusa támogatásával Erdély közvetlen szomszédságában kapott szandzsákokat, szandzsákbébként pedig folyton az erdélyi határon portyázott, és a 80-as évek végén oroszlánszerepe volt abban, hogy az erdélyi állam területe több száz falunyival zsugorodott. És bár rengeteg pénzzel végül sikerült elmozdítani a jenői szandzsák éléről 1590-ben, Szinán nagyvezírnek hála mégis

⁷ Márkházyról vö. ÖStA HHStA Turcica I. Karton 72–73, 1590–1591, passim.

lippai szandzsákbégeként halt meg 1594-ben. Márkházy problémáját tehát nem, a vallási radikalizmusnak az állam biztonságára leselkedő veszélyét azonban a fenyegetést szintén felismerő, mérsékelt irányzat segítségével sikerült megoldania. Ezzel helyreállt az a kényes egyensúly, amely felborulással fenyegetett, és amely megteremtette a lehetőséget, hogy célja, az erdélyi rekatolizáció érdekében továbblépjen.

A valláspolitikai harmadik eleme, a jezsuita rend betelepítése volt. Forrásaink alapján tudjuk, hogy a rend betelepítése már jóval hatalomra kerülése előtt foglalkoztatta. Első adataink 1567-ből származnak, amikor visszatért a bécsi házi őrizetből. A terv végrehajtására a Bekes-féle válság, illetve lengyel királlyá választása után majdnem egy évtizeddel később keríthetett csak sort. 1579-ben betelepítette a jezsuita rendet, amelynek számára Gyulafehérvár és Kolozsvár mellett Nagyváradot jelölte ki. Nehéz lenne tagadni, hogy a helyek kiválasztásában elsősorban politikai szempontok domináltak. Mivel ő Lengyelországban tartózkodott, a gyakorlati teendők bátyjára, Kristófra maradtak. A jezsuita kollégium (Kolozsvár), rezidencia (Gyulafehérvár) és misszió (Nagyvárad) létrehozására egy, a 80-as évek elején formálódó nagyszabású koncepció keretében került sor. Ennek lényege, hogy a pravoszláv világ határvidékén felállított jezsuita kollégiumok és pápai szemináriumok hálózatának segítségével megteremtsék az alapokat az egyházszakadás megszüntetéséhez, majd ezután az egyesített erőket egy nagy törökellenes koalíció keretében a török Magyarországról és Európából való kiűzésére fordítsák.

A tervben nagy szerep hárult egy jezsuita diplomatára, Antonio Possevinóra,⁸ akinek oroszlanrészre volt a cár és a lengyel király közti béke tető alá hozásában is 1582-ben, amely előfeltétele volt a szentszéki elképzelés megvalósításának. Erdély kulcsfontosságú pozícióban volt a pápaság által megfogalmazott *missio* szempontjából, ehhez azonban stabil belpolitikai viszonyokra volt szükség, amely a fentebb említett okok miatt a rekatolizációnak csak a lépésekben történő előrehaladását tette lehetővé. A helyzetet különösen megnehezítette, hogy 1581-ben meghalt Báthory Kristóf, és a király nehezen talált megfelelő embert a fejedelemség élére.

A király, bátyja halála után négy évig kísérelte meg pótlásával, és csak 1585-ben nevezett ki egy kálvinista kormányzót, Várad egykori főkapitányát, Ghicz Jánost a fejedelemség élére. Előtte, 1583-tól egy háromtagú grémium kormá-

⁸ Possevino szerepéről és a tervről újabban vö. Jan Joseph Santich, O. S. B.: *Missio Transylvanica. The Role of the Jesuits in the Westernization of Russia, 1582–1689*. New York, 1995, 86–111.

nyozta az országot, amelyben a diplomáciai jártasság és a hivatali szakértelem egyesült. Ennek ellenére a hármastanácsot hivatali idejük alatt végig dühödt és elkéseredett támadások érték az erdélyi rendek részéről.⁹ Úgy tűnik, mintha a kormányzás írott és íratlan szabályai már nem működtek volna olyan jól, mint 1581 előtt. Pedig egyikőjük sem volt katolikus, tehát nem állíthatjuk, hogy a kritikáknak vallási éle lett volna. A szakirodalom előszeretettel állítja be úgy, mint ha a konfliktus az udvar és a társadalom között állt volna fenn. Kétségtelen, hogy nem voltak népszerűek, de az erdélyiek ellenérzéseinek fő okai véleményem szerint nem ebben, hanem két, eddig figyelmen kívül hagyott tényezőben gyökerezett.

Az egyik a Portával kapcsolatos viszonyt érintette, és összefüggésben volt Márkházy fentebb már érintett ügyével. Sztambul mindenkor figyelmesen örködött azon, hogy vazallusa, Erdély ne erősödjön meg túlságosan, mert az kiindulópontja lehetett az önállósodásnak, végső soron a Portától való elszakadásnak. Ez a veszély merült föl Báthory lengyel királlyá választásakor. Amikor elhagyta az országot, a szultán írt az erdélyieknek, hogy ezentúl minden zúgolódás nélkül Báthory Kristófot ismerjék el egyedüli teljhatalmú uruknak. Erről Miksa császár sztambuli rezidense, David Ungnad is beszámolt egyik jelentésében: „[az erdélyiek] minden vita nélkül ismerjék el és tiszteljék uruknak Báthory Kristófot, minthogy őt a szultán annak a területnek a kormányzására teljhatalommal ruházta fel.”¹⁰ A hangsúly tehát a teljhatalmú, egyszemélyes kormányzáson van: Báthory Kristóf halálával azonban e nélkül maradt a fejedelemség, mivel a trónörökös kiskorú volt. A Portát nem érdekelte, hogy jogilag Báthory István lengyel király volt az erdélyi fejedelem is. Említettem, hogy 1581-ben Márkházy ezt a nem teljesen világos helyzetet kihasználva eszközölt ki ahdnámét, így Erdélyben attól féltek, hogy a Szinán nagyvezír támogatását élvező renegát végül megkapja a fejedelemséget. Ezért követelték olyan határozottan egy kormányzó kinevezését, és nem azért, mert nem voltak hozzászokva a testületi kormányzáshoz, vagy

⁹ Az erdélyiek 1585-ben levélben fordultak a királyhoz, hogy vessen véget a tanácsurak uralmának. Vö. Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. III. (1576–1596)*, Budapest, 1877, 56. A kollektív kormányzásról legutóbb az eddigi eredményeket összefoglalva Horn Ildikó: *Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585)*. Századok, 140. évf. 2006, 883–924.

¹⁰ Vö. Ungnad 1576. június 7-ei jelentését: „sine ullo tumultu Christophorum Battori pro superiore suo agnoscant et honorent non aliter quam antea Stephanum Battori siquidem illi sulthanus regionis illius gubernium plenaria autoritate contulit” *Elementa ad fontium editiones. Documenta Polonica ex Archivio Hispaniae in Simancas*, vol. 12. Romae, 1964, 63.

mert ebben az abszolutisztikus kormányzás bevezetésének szándékát olvasták volna ki. A király hosszas hezitálás után, biztonságpolitikai megfontolásokból, végül nagy nehezen kinevezte Ghiczyt, aki bár hűséges katonája volt, mégis megszegté az 1571-es ediktumot, amikor hitvitát provokált Váradon a jezsuiták és a kálvinisták között, amely a felekezeti megosztott városban komoly felfordulást okozott. Báthory érthetően nem bízott meg benne vallási tekintetben, ezért kormányzói hatásköréből kivette Várad és Karánsebes városait. Az előbbiben kétezer, a másikban állítólag háromezer katolikus élt.

A másik ok a jezsuiták ügye volt. A király akarátának megfelelően ők nevelték Kristóf árváját, ami nem találkozott az erdélyiek tetszésével, de ennek nem mertek hangot adni. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a király halála után benyújtották a számlát és nagykorúsításáért cserébe 1588-ban aláírták vele a rend kitiltását elrendelő határozatot. Kritikák azonban korábban is megfogalmazódtak; Kovacsóczy kancellár 1584-ben írt egy traktátust, a *Dialógus Erdély kormányzásáról*-t, amelyből mára csupán egyetlen példány maradt. A dialógus két szereplője Eubulus és Philodacus azon vitatkozik, hogy az uralkodó kiskorúsága esetén melyik a jobb megoldás, ha régenstanács kormányoz, vagy ha egy kormányzó? A vita nem ér véget, konklúzió nincs, valószínűleg szándékosan. Kovacsóczyt, aki a folyamatosan támadott hármastanács tagja volt, politikai eszményei a kollektív kormányzás hívévé tették, a könyvben szereplő negatív történelmi példái, Hunyadi János, Fráter György, III. Richárd, Lodovico Sforza stb. ezt világosan megmutatják. A legnagyobb veszélyt azonban nem az jelenti, hogy a kormányzó esetleg magához ragadja a hatalmat és zsarnokká válik; ez a valóságban nem is fenyegetett. A szövegben a kancellár elrejtett egy világos utalást, kikre is gondol valójában, amikor felidézi Sebestyén portugál király gyászos végét, aki 1578-ban jezsuita nevelői hatására megtámadta a marokkói királyságot. A harcban az egész portugál sereg a királlyal együtt odaveszett, Portugáliát pedig annektálták a spanyolok. Nyilvánvaló és egyértelmű a célzás, mert Báthory Zsigmondot a jezsuita Leleszi János nevelte, és Kovacsóczy szerint, aki az erdélyiek többségének véleményét fejtette ki, fennállt a veszélye, hogy Erdély Portugália sorsára jut. Négy évvel később, 1588-ban a medgyesi országgyűlésen a rendek a jezsuiták kitiltását éppen a franciaországi eseményekkel és Sebestyén szomorú példájával indokolták. A jezsuitáknak ekkorra már Európa protestáns felében nagyon rossz volt a hírük, elég a Szent Bertalan éjre gondolni, Erdélyben pedig többen, így Kovacsóczy is, attól tartottak, a felekezeti béke megbolygatásának súlyos külpolitikai következményei lesznek, vagyis hogy a radikális ariánus alternatíva után a másik radikális alternatíva, a Báthoryak képviselte katolikus út fogja pusztulásba sodorni az országot. A lengyel királynak Possevinóval és a

Szentszék aktív közreműködésével tervezett és fentebb vázlatosan érintett nagy törökellenes háborúra vonatkozó terve, amelynek hozadéka a régió visszatérítése lett volna a katolikus hitre, ezeket a veszélyeket és félelmeket megnövelték.

Bár a király halála miatt ez a terv lekerült a napirendről, a jezsuitákat kitiltották az országból, az ország nyugalmát ennek ellenére frakcióharcok dúlták fel, néhány évvel később pedig kitört a tizenöt éves háború, amelybe Erdély a császár oldalán lépett be 1595-ben, miután Báthory Zsigmond fizikailag megsemmisítette ellenzékét.

Báthory Kristóf a protestáns hagyományban – katolikus tolerancia?

A történetírás általában a szentháromság-tagadók elleni fellépéseket (1571, 1579), a jezsuiták betelepítését illetve kitiltását (1580, 1588), vagy újabban a négy bevett vallás deklarációját (1595) tekinti az erdélyi valláspolitikai, a katolikus és a protestáns felekezetek közötti küzdelem fordulópontjainak. A fentebb mondtak, illetve alább mondandók alapján egy újabb dátumot javasolnék, amely véleményem szerint a Báthoryak által követett valláspolitikát két jól elkülöníthető szakaszra osztja, és talán az eddigiéknél is árnyaltabban fejezi ki a dinasztia viszonyát a többi nem katolikus felekezethez, illetve azok viszonyát a dinasztiahoz. Rávilágít a két testvér, István és Kristóf politikája között meglévő különbségekre is.

Báthory Kristóf, István bátyjának életéről és uralkodásának bő fél évtizedéről modern feldolgozás nem született. Pedig Kristóf Erdély jelentős államférfiai közé tartozik. Forrásaink szinte kivétel nélkül jót mondanak róla, mint vajdáról, aki arra törekedett, hogy az érdekellentétek ne fajuljanak összetűzésig, és mindent megtett annak érdekében, hogy béke honoljon az udvarban és az országban. A kálvinista Bethlen Farkas a 17. század közepén több helyen, és igen szépen emlékezett meg Báthory István erényekben bővelkedő bátyjáról:

„Báthory Kristófot okossága, állhatatossága, igazságossága és kegyessége már gyermekkorától ajánlotta nekik, az ország karai és rendjei egyhangú egyetértéssel őt Erdély vajdájának megválasztották... Miután Báthory István Lengyelország trónjára került, testvére, Báthory Kristóf nem annyira hivatali tisztségekkel és származásának méltóságával, mint inkább bölcsessége miatt nagyhírű hős, mivel egészen addig a váradi körzetet nagy igazságossággal, bátorsággal és állhatatossággal töltötte be... Báthory Kristóf az ország gyepőit – úgy, ahogyan előadtuk – mindenki legnagyobb dicséretére és megelégedésére több mint öt évig irányította... Mikor megtudta, hogy

eljött az utolsó napja, magához hívatván az igen szomorkodó tanácsosokat, először a trónra támaszkodva sokáig nézte külön-külön mindegyiket, azután hulló könnyekkel, szinte már mozdulatlan, vértelen arccal abban a korban Erdély vajdájává tett egyetlen fiát odaadón az ő hűségükbe ajánlotta, és kebléről őt a nagy tudású és igen komoly Leleszi János atyának, mintegy második apjának kezébe adta, hogy jámborságban nevelje és oktassa a szép tudományokra, előbb ezt a néhány szót intézve fiához: »Kicsi vagy, fiam, de olyan helyre állítva, ahol erényekben nagynak kell lenned, ezért emlékezz őseidre, akiktől származol, kövesd az ősök nyomdokait, hogy elérd a tökéletességet és a dicsőséget. Én atyád voltam, aki gondoskodott arról, hogy az összes erény mintáját rád hagyja, van nagybátyád, Lengyelország királya, a védelmeződ, tanuld meg tőle az erényt, a kegyességet és a viselt dolgok dicsőségét, akinek a gyámságába egészen átadlak és rábízlak. Nekem ugyanis meg kell halnom, neked pedig uralkodnod kell. Ezért tőlem, fiam, fogadd ezt a végső [tanácsot], gondoskodj arról, és szorgosan ügyelj arra, hogy téged nem az ország, nem a hatalom, hanem erényeid és viselt dolgaid tesznek fejedlemmé.«¹¹

Bethlen szavainak értékét nem csupán az adja, hogy protestánsként fogalmazta meg elismerő sorait, hanem hogy mindezt utódának, Zsigmondnak a katasztrófához vezető politikája ismeretében tette. Nem lett volna nehéz a predesztináció jegyében a következményeket egyszerűen a fejedelemség katolikus uraira kenni, mondván, hogy a Szentszékkel lepaktáló politikájuk okozta az elkerülhetetlen katasztrófát. De mégsem ezt tette, sőt egykorú forrást idézve a következő, gyászfeliratnak is beillő szavakkal folytatta:

„Róla az Erdélyi Évkönyvek a következőket mondják, melyeket jónak láttuk itt egészében megismételni. »Amint egész életét a lehető legkötelességtudóbban élte le, azonképpen főleg miután a legmagasabb méltóságra emelték, a tartományt annyi üdvös tanáccsal és intézkedéssel formálta, s mindenkinek a lelkét jótéteményekkel, nyájassággal, bőkezűséggel megnyerte magának, hogy a haza atyjaként, az ország megújítójaként ugyanolyan ragaszkodással tisztelte mindenki, mert a kedvességet hasonló szigorúsággal tudta fűszerezni, és megtanulta, hogy a bölcsességet, az elme természetes ügyességét az ország és az övéi jólétére használja fel. Erényeivel, ha a sors hosszabb élettel kedvezett volna neki, nem kétséges, hogy fejedelemsége alatt a

¹¹ Bethlen Farkas: *Erdély története*. III. köt. Jegyz. Kruppa Tamás. Budapest, 2004, 115, 122, 124–125.

mások mesterkedései miatt megrendült Erdélyt kora törvényekben és a legjobb intézményekben virágzónak látta volna. Mert ifjúságának első éveitől kezdve, mindig éjszakai tanulással, magába szívta a szabad tudományokban való jártasságot, lelkét bőven megtöltötte bölcsességgel, később, az érettebb kor beköszöntével Itáliában, Franciaország, Spanyolország, Németországban, Angliában eszét annyira kiművelte, hogy hazájába visszatérve, ha a veleszületett méltóság és a lelki adottságok hiányoztak volna is nála, csupán bölcsessége és tudós hírének következtében méltónak tartották volna az uralkodásra és a hatalom ilyen magas csúcsára. A többi erény között, amelyekkel Báthory Kristóf a maga számára a legfényesebb nevet szerezte, az is különösen dicséretes, hogy a büntetésekhez, megtorláshoz távolról sem feldühödve, a legsúlyosabb sértésekkel folyamodott, és ezért a nemesség közül senkit sem idegenített el magától, mivel mindig megfontolta, hogy a fejedelem leghűségesebb oltalma a feddhetetlenség, hogy nincs sértőbb dolog a fejedelem számára, mint természetének mogorvasága, mihelyt a legfőbb hatalomra felér, és életét annyira feddhetetlenül töltötte el, hogy méltán lehet róla elmondani, amit állítólag Antonius Piusról mondtak, nevezetesen, hogy szinte ő volt az egyetlen uralkodó, aki a polgárok és az ellenség lemészárlása nélkül élt.«¹²

Igazi uralkodói erénykatalógus, amelyet Bethlen, aki kezébe vehetett ma már nem létező forrásokat is, nemcsak saját véleményként fogalmazott meg, hanem láthatóan egy már létező hagyományt is megszólaltat. Ez a protestáns hagyomány a katolikushoz hasonlóan¹³ a helytartó vallásosságát emelte ki. Báthory Kristóft halálos ágyán a keresztény pietas példázataként mutatta be:

„Végül Gálffy János felügyeletére bízta [Báthory Zsigmondot], kérve és buzdítva, hogy nevelje istenfélelemben, helyes beszédre, hogy az öreget tisztelje, hallgasson a tanácsosok szavára, a törvények ellen semmit ne tegyen, őrizkedjék a gonoszságtól, és az özvegyeket és árvákat ne nyomja el, sem a régi szolgák iránt ne legyen hálátlan. *Miután mindenkitől elbúcsúzott, egész hátralévő idejét Dávid zsoltárainak mondásával, Jézus Krisztus szenvedéseinek az olvasá-*

¹² Bethlen: *i. m.* 125–126. Báthory Kristóf dicséretéhez vö. Georgius Deidrich: *D. Sigismundo Bathoreo...* Cibinii, 1591. (egylapos nyomtatvány).

¹³ Erre kitűnő példa Vásárhelyi Gergely erdélyi jezsuita 1623-ban megjelent és a tendenciózus beállítástól nem mentes munkája: Vásárhelyi Gergely: *Világ kezdetitől fogva iosagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái*. Kolozsvár, 1622, 658. A műre Balázs Mihály hívta fel a figyelmemet.

sával töltötte. Attól kezdve ugyanis már igen szeretett fiát sem akarta látni, hanem míg kebléből az utolsó lehelet ki nem szállt, igen jámbor fejedelemként szüntelenül imádkozott, [kiemelés tőlem, K. T.] hogy megváltónk, Jézus Krisztus vegye kezébe a lelkét, míg meg nem hallgattatott.”¹⁴

A lengyel király Báthory István közel sem örvendett ilyen osztatlan népszerűségnek. Mivel a Báthory-ellenes propaganda szövegei a fejedelmi hatalom kontrollja miatt igen nehezen ragadhatóak meg, a kéziratokhoz is hozzá kell nyúlnunk, ha árnyalt képet akarunk alkotni. A továbbiakban két példával igyekszem bemutatni, hogy a Báthory-párti és -ellenes propaganda szignifikáns különbséget tett a család különböző tagjai között.

Első szerzőnk a lutheranizmustól egészen az antitrinitarizmusig eljutó szász Georgius Deidrich, aki 1591-ben – ekkor még lutheránus volt – két művet is ajánlott a Báthoryaknak. Mindkét egylapos nyomtatvány Henrich Cato szebeni nyomdájában látott napvilágot. Az első címe *D. Sigismundo Bathoreo...* a farkasbárány közismert párhuzamával példálózik. Az indító kép Romulus és Remus története, akiket egy nőstényfarkas táplált. Az antik példa egészen világosan a Báthory család címerére és antik eredetére céloz. A címernek azonban volt egy kevésbé hízelgő interpretációja is, elég csak az aranygyapjú történetére, Aiétész király sárkányfog veteményére gondolni. Mindezt egy belpolitikailag érzékeny időszakban, az 1591. évi kormányzati válság alatt tette, amikor Zsigmond vissza akarta hívni a jezsuitákat, és ezzel újra megpróbált kierőszakolni egy diplomáciai nyitást a Szentszék irányában. Ezért igen találó volt Romulus és a rómaiak példája; a legendás ősatya egy farkasnak köszönheti életét, neki pedig Róma a földkerekség legnagyobb birodalmát. Deidrich célja azoknak a vádaknak a megcáfolása, amelyek szerint Zsigmond vérengző vadállat, alattvalói farkasa, gyilkosa. A Báthory címer nem átkot, hanem – ellenkezőleg – áldást, békét, sőt jövődő nagyságot hoz az országnak és lakóinak.¹⁵ Erre példa apja, aki köztudomásúan a béke fejedelme volt, akinek a nyomdokába lépve kormányozza az országot. A foga címer propagandisztikus magyarázatára még egy adatot ismerek, egy 1598-

¹⁴ Bethlen: *i. m.* 124–125.

¹⁵ “At quamvis veterum tua sint pars stemmata Regum/Romuleam et referant dentibus illa Lupam/Non tamen idcirco populum feritate gubernans/Ceu Lupus in miseris saevis agrestis oves/Sed clarum sequeris multa virtute parentem/Quo nemo maior pace togaque fuit.” Georgius Deidricius: *D. Sigismundo Bathoreo...* Cibinii, 1591.

ban keletkezett szombatos éneket, amelyik kegyetlen sárkányként festi le Báthory Zsigmondot. A célzás a családi címerre itt is egészen egyértelmű.¹⁶

A másik szintén Báthory Zsigmondnak ajánlott költemény a *Magnus heros dius tubis* címet viseli. A vers közhelyszerűen fogalmazza meg az ideális uralkodóval kapcsolatos elképzeléseket.¹⁷ Deidrich szerint az előkelő származás és az adottságai Báthory Zsigmondot a legnagyobb magyar királyokkal teszik egyenrangúvá.¹⁸ A szerző a névazonosságot használja fel, és a továbbiakban a család legnagyobb és leghíresebb alakját, Báthory István lengyel királyt állítja példaként az ifjú fejedelem elé. De míg Istvánt a harci erények megtestesítőjeként, az oroszok legyőzőjeként jellemzi:

“Indomitum nuper compescens milite Moschum,
Non minimum saevo laudis ab hoste tulit?”¹⁹

addig Kristóf tevékenységét a békés kormányzás szinonimájaként fogalmazza meg. Ezt azonban úgy teszi, hogy nem a jót, hanem annak ellentétét, a rossz, helytelen és igazságtalan uralmat írja le, amelyben az alattvalók kénytelenek eltűnni a fegyveres erőszakot, földjeik földülését, mert uraik inkább háborúznak és a véröntásban lelik örömeiket.

“Nullius infestas violenta caede colonos,
Aut turbas armis, irrequietus, humum.
Vt plerique Duces alij, qui sanguine gaudent,
Et fera plus aequa classica pace colunt.”²⁰

Az ifjú fejedelemhez fordulva és az igazságos kormányzás apja által gyakorolt alapelveit megfogalmazva zárja le a költemény első részének gondolati ívét:

¹⁶ *Régi Magyar Költők Tára. Szombatos énekek.* XVII. 5. szerk. Klaniczay Tibor, Stoll Béla, Varga Imre, Budapest, 1970, 270.

¹⁷ “Si quis praeclearae, Princeps, insignia stirpis/Spectet, et ingenij maxima dona tui:/MAGNUS es ingenio, tantus natalibus HEROS,/Quantus iam longo tempore nemo fuit.” Deidrich, 1591.

¹⁸ “Laudatos aequas merito SIGSMUNDE, Monarchas/Quot dedit, aut vnquam Pannonis ora dabit./ Nobile Bathoreum genus est, notumque per orbem,/Nomen et a sera posteritate feret.” Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

“Sed sine vi, mitis, regni moderaris habenas,
Id reputans munus Principis esse boni.”²¹

Azt gondolhatnánk, hogy a vers pusztán a szokásos *captatio benevolentiae*, a fejedelmi támogatás elnyerése érdekében született. Deidrich műve egyrészt valóban a fejedelmi kegy elnyerése érdekében született, de egyúttal reagált azokra a frakcióharcokra, amelyeknek egyik tétje a szászok lassú kiszorítása volt a fejedelem környezetéből az 1590-es évek legelején. Számukra Báthory Kristóf uralma a felekezetek közötti béke, az aranykor szimbóluma volt, amikor az udvarban is béke honolt. Ebbe pedig beletartoztak a jezsuiták is; ezért amikor Zsigmond vissza akarta hívni a jezsuitákat, a fejedelem mellé álltak. A szászok ugyanis attól tartottak, hogy a fejedelem nevelésének átvétele a jezsuitáktól a kálvinisták és az antitrinitáriusok további előretörését fogja hozni, amely azzal fenyegetett, hogy megindulnak a támadások a szász kiváltságok ellen is. Deidrich megbízója a szász *universitas*, közelebbről Albert Huet szebeni királybíró volt, aki jó személyes kapcsolatban állt István királlyal, és egyik levele tanúsága szerint az ifjú fejedelmet atyafijának tekintette. Ő szerzett könyvtárosi állást Deidrichnek, később többször konvertáló, és az ariánusságig eljutó pártfogoltjának.

Másik példánk Somogyi Ambrus antitrinitárius történetíró, aki Deidrich kortársaként az 1600-as évek legelején jegyezte le históriáját, illetve a Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István által összeállított erdélyi unitárius egyháztörténet adatokban hallatlanul gazdag és csak a közelmúltban kiadott kézírata, amelyben sok, időközben elkallódott vagy elpusztult munkát is idéz a Báthoryak korából.

Somogyi művében Báthory Kristófot „szelíd, jóindulatú, emberséges, finom és ártalmatlan, az erdélyi népnek kedves és a barbároktól [törököktől] elfogadott”²² fejedelemlékként jellemzi. Fiáról azonban feljegyezi, hogy Mars jegyében született, születésekor vérrel volt tele a keze és hal alakot vett föl. Mindebből arra következtetett, hogy bár kiváló családból és kiváló apától származott, ez nem volt elég, mert Zsigmond jellemét alapvetően a csillagok kedvezőtlen együttállása határozta meg, amelyet a hízelkedők tovább rontottak, és amely később tragikus következményekkel járt. Apját tehát felmenti a később bekövetkező gyászos események miatt.

²¹ Uo.

²² *Belső-Szolnok Vármegye jegyzőjének, Somogyi Ambrusnak históriája...* Sajtó alá rendezte Joseph Karl Edler, Nagyszében, 1800, ford. Szabó György (kézirat), 27.

A Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet jóval árnyaltabban ábrázolja a két Báthoryt, Istvánt és Kristófot. A Báthoryakat ugyan elmarasztalja a jezsuiták betelepítése és Dávid elítélése miatt, de a szövegből és az általa közvetített hagyományból egyértelműen kitapintható az is, hogy a mérsékelt irányzat, amely Dávid szemére az ország nyugalmanak felzavarását hánytá, ha mentséget nem is, de magyarázatot talált Kristóf eljárására. A Dávidot követők viszont az eljárásban segédkező Biandratát gyakorlatilag az ügy elárulójaként aposztrofálták, aki tulajdonképpen élete végén ki is lépett az egyházból, és inkább volt katolikus, mint az igaz hit követője. Ezért az Erdélyt később sújtó megpróbáltatásokat Somogyitól eltérően nem Zsigmondhoz, hanem Kristófhhoz és Istvánhoz kötötték. Ennek szép bizonyítéka Basilius István Báthory Kristófhhoz intézett levele, amelyben figyelmezteti a fejedelmet, hogy a rend betelepítése miatt „a nép közt szakadás támad, és elromlik a fényes család uralma.”²³ Basilius szerint ennek volt következménye a gyulafehérvári lőportorony felrobbanása, illetve Kristóf hamarosan bekövetkező halála. Az antitrinitáriusok tehát annak alapján ítélték meg Kristóf uralmát, hogy melyik irányzathoz, a mérsékelthez vagy a radikálishoz tartoztak.

A fentebbiek alapján megfogalmazható az a feltevés, hogy a protestáns hagyomány Istvánt a harci erények megtestesítőjeként, Kristófot pedig, aki alapvetően diplomata alkat volt, a béke fejedelmeként láttatta, másrészt (az antitrinitáriusok) teológiai beállítódásuk alapján eltérően ítélték meg a család e két tagjának szerepét. Ha mindezt az eseménytörténetre vetítjük, azt láthatjuk, hogy a problémák éppen 1581-ben, Kristóf halála után váltak a politikai szinten is érzékelhetővé: a jezsuiták térnyerése felgyorsult, felerősödtek a felekezetek közötti konfliktusok és a kormányzat formájával kapcsolatos viták, amelyeknek hátterében a megfelelő kormányzó hiánya és a Porta által támogatott Márkházy állt. Jóllehet félrevezető és hamis lenne Báthory István és Kristóf uralmát a vallási tolerancia/béke, illetve annak hiányaként szembeállítani, tény, hogy bár Kris-

²³ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó János: *Az erdélyi unitárius egyház története*. I. Fordította: Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta, és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.) Kolozsvár 2005, 386. Basilius egyéb, a két Báthoryt a Dávid-per és az ediktum miatt elmarasztaló véleményéről, illetve a Dávidot elhagyó hívekről vö. *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, tom. XII., éd. par André Séguenny en coll. avec Irena Backus et Jean Rott. *Ungarlandische Antitrinitarier*, einl. Mihály Balázs, Baden-Baden, 1990, 83–87, 101–102. Jacobus Palaeologus egyik művében szintén elmarasztalta Kristófot a Dávid-perben játszott szerepe miatt. Vö. *Catechesis christiana dierum duodecim*, ed. Růžena Dostálová, Varsoviae 1971, 371.

tóf vezényelte le a Dávid-pert, telepítette be a jezsuitákat, azonkívül ő bízta a rendre a trónörökös nevelését, a protestáns hagyomány nagyobbik része mégis az ő személyéhez kötötte Erdélynek azt a korszakát, amikor a kormányzati és külpolitikai stabilitás a felekezetek közötti békével és nyugalommal párosult.